

Fra pest til corona

Noter: 3. version

Forfatteren vil gerne takke for kollegers opbyggelige kommentarer, kritiske læsning af udvalgte kapitler eller hele manus. Tusind tak til Aja Høy-Nielsen, Gerda Bonderup, Hans Trier, Henrik Permin, Karl-Erik Frandsen, Jesper L. Boldsen, Karsten Skydsgaard, Lise Gerda Knudsen, Mary Marie Kromann, Peter Christensen, Steffen Heiberg, Tim Kristensen, Thomas Oldrup og Ulrik Bak-Dragested.

s. 2, l. 12: Samtidige beskrivelser af den sorte døds symptomer findes fx ved den islandske præst Einar Hafliðason (1307-1393), pave Clemens 6.s læge Gui de Chauliac (c. 1300-1368) samt den italienske forfatter Giovanni Boccaccio (1313-1375). Beskrivelser er gengivet i Ole Jørgen Benedictow, *The Black Death, 1346-1353: the complete history*, (Woodbridge, Suffolk, UK: Boydell Press, 2004), s. 26, 155, 236.

s. 2, l. 21: Pesthistorikerne er ikke enige om den samlede dødelighed under den sorte død i Europa. Ole Benedictow vurderer, at 60 % af Europas befolkning gik til. Joseph Byrne anslår, at 40 % døde, mens Manfred Vasold mener, at en dødelighed på en tredjedel er højt sat (Benedictow 2004, 382, s. 380-84; Joseph Patrick Byrne, *Daily life during the Black Death*, (Westport, Conn: Greenwood Press, 2006): s. 5-6; Manfred Vasold: *The diffusion of the black death 1348-1350 in Central Europe*. I: Lars Bisgaard og Leif Søndergaard, *Living with the Black Death* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2009), s. 60-61).

s. 3, l. 7: Benedictow, 2004, 44-71, s. 229-31; Amine Namouchi et al., "Integrative approach using *Yersinia pestis* genomes to revisit the historical landscape of plague during the Medieval Period," *Proceedings of the National Academy of Sciences - PNAS* 2018; 50.

s. 3, l. 8: Der er usikkerhed omkring den sorte døds ankomst til Danmark, og det diskuteres bl.a. i Benedictow, 2004, 162-65; se også Erik Ulsig, "Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede," *Historisk tidsskrift* 1991: s. 33-42 og J. Kinch, *Ribe Bys Historie og Beskrivelse. Indtil Reformationen*, (København: Gads forlag, 1869), s. 196-7.

s. 3, l. 16: Begge citater efter Ulsig, 1991, s. 22-23. Alle citater er nænsomt tillempet moderne retstavning og grammatik.

s. 4, l. 2: Valdemar Atterdags forordning fra 1354. <http://www.academia.dk/Pesten-i-Danmark/1354a.php>.

s. 4, l. 9: Benedictow, 2004, s. 4.

s. 4, l. 20: Leif Søndergaard, "Imagining Plague: The black death in medieeval mentalities," I: Bisgaard og Søndergaard, 2009 s. 226.

s. 4, l. 27: Ole Jørgen Benedictow, "Denmark". I: Benedictow 2004, 165-166

s. 4, l. 30: A. Riising, *Danmarks middelalderlige prædiken*, (Gad, 1969): s. 245, 250, 287; Karl Martin Nielsen og Jens Lyster, *Middelalderens danske Bønnebøger*, (København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1946): s. 1946 207.

s. 4, l. 32: De angivne pestår bygger på en analyse af mere end tusinde pengegaver til kirken i senmiddelalderen. Ved at sidestille pestår i naboområder med år med høj gavegivning til kirken har forskerne kunne sandsynliggøre, hvilke år pesten var i Danmark (Lars Bisgaard, "Kirken og pesten i senmiddelalderen. Pestepidemierne 1360-1500 og gavegivning til kirken", *Personalthistorisk Tidsskrift* 2008: 177-79, 185).

s. 5, l. 2: Ulsig, 1991: 21, 41-42; Erik Ulsig, "Valdemar Atterdag, Margrethe og Erik af Pommern 1340-1439," i *Danmarks historie - i grundtræk*, red. Steen Busck, Henning Poulsen og Helge Paludan (Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2002): s. 82. Først fra 1646 skulle danske præster føre regnskab med antallet af døde i kirkebøger. Pesten dræbte omkring en femtedel i Nakskov i 1619-20, en tredjedel på Bornholm i 1653 og over en tredjedel i København i 1711 (Peter Christensen, ""In these perilous times": plague and plague policies in early modern Denmark," *Medical history* 2003: s. 423; Lise Gerda Knudsen, *Pesten grasserer!: en undersøgelse af pesten i Danmark i 1650'erne* (Landbohøiologisk Selskab, 2005): s. 135-38; Karl-Erik Frandsen, *The last plague in the Baltic Region, 1709-1713*, (Copenhagen: Museum Tusulanum, 2010), s. 411.

s. 5, l. 10: Christensen, 2003, s. 436-37.

s. 5, l. 13: Brev til Søren Olufsen 13.7.1629. I: H. D. Schepeletern og Ole Worm, *Breve fra og til Ole Worm*, (København: Munksgaard, 1965-68), bind 1.

s. 5, l. 15: Brev til Hans Müller 27.7.1654. I: Schepeletern 1968 bind 3.

s. 5, l. 24: Brev til Willum Worm 22. juli 1654. I: Schepeletern 1968 bind 3.

s. 5, l. 27: Knudsen, 2005, s. 134-35.

s. 5, l. 31: Den første danske pestvejledning til almenen fra 1546 var forfattet af professor i medicin ved Københavns Universitet Christian Morsing (1485-1560). Worm var som professor i medicin

ved universitetet utvivlsomt med til at revidere pestvejledningen i 1637 og 1654 og som han anbefalede til sønnen Willum (Brev til Willum Worm 22. juli 1654. I: Schepelern 1965 bind 3).

s. 6, l. 4: *Pestråd forfattet af det medicinske fakultet i 1619, revideret i 1637 og 1654*. I: Thomas Caspersen Bartholin, Niels W. Bruun og Hans-Otto Loldrup, *Cista Medica Hafniensis: eller Det medicinske fakultets brevkiste som er fuld af forskelligartede råd, kure, sjældne tilfælde, biografier over københavnske læger og andre ting som vedrører anatomen, botanikken samt kemien*, (København: Dansk Farmaceutforening, 1982): s. 116, Byrne, 2006, s. 201.

s. 6, l. 11: *Pestråd forfattet af det medicinske fakultet i 1619, revideret i 1637 og 1654* 1982 s. 116, 122

s. 7, l. 16: Knudsen, 2005, s. 61-4, 83, 110-120, 126-27; befolkningstallet i Lundforlund og Gerlev sogne, som delte kirke og kirkebog, bygger på et skøn. De to sogne kan befolkningsmæssigt have lignet nabobyen Sørbymagle, som havde 457 personer ved et mandtal i 1646. Ifølge en tidlig folketælling i 1787 boede der 455 personer i Lundforlund og Gerlev, mens der boede 448 personer i Sørbymagle (personlig meddelelse fra historiker Lise Knudsen).

s. 7, l. 31: Om pestbureaukrati se: Byrne 2006 171-75, 199; om pesthospitaller se "Lazarettos: Makeshift isolation, cleansing, and treatment" 202-203. I: Guenter B. Risse, *Mending bodies, saving souls: a history of hospitals*, (New York: Oxford University Press, 1999). I 1377 indførte republikken Ragusa, nu Dubrovnik i Kroatien, en 30 dages isolation (ital. *trentino*) af personer fra pestramte områder (Nutton Vivian Nutton, "Medicine in Medieval Western Europa, 1000-1500," i *The Western Medical Tradition. 800 BC to AD 1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), s. 196-97.

s. 8, l. 3: Christensen, 2003, s. 435-8; Birgitte Rørbye, *Mellem sundhed og sygdom: om fortid, fremskridt og virkelige læger: en narrativ kulturanalyse* (Museum Tusulanum, 2002), s. 313-14.

s. 8, l. 8: Christensen, 2003, s. 438, fodnote 123; Paul Slack, *The impact of plague in Tudor and Stuart England*, (London: Routledge & Kegan Paul, 1985): s. 207-211; om lovgivning for byer se Byrne, 2006, s. 172.

s. 8, l. 25: Se fx brev til borgmestre i København 17.6.1787 (L. Laursen, *Kancelliets Brevbøger: vedrørende Danmarks indre Forhold: 1584-1588*, (København: C. A. Reitzel, 1906) s. 760); Christensen, 2003, s. 436.

s. 8, l. 31: O. Nielsen: *Kjøbenhavns Diplomatarium* O. Nielsen, *Kjøbenhavns diplomatarium: samling af dokumenter, breve og andre kilder til oplysning om Kjøbenhavns ældre forhold før 1728*, (København: G.E.C. Gad, 1887), bind 8, nr. 231, 290.

s. 9, l. 10: Karl-Erik Frandsen, *Kampen mod pesten: karantænestationen på Saltholm 1709-1711*, (København: Frydenlund, 2004): s. 2004 18-20, 32; Frandsen, 2010, s. 19-28.

s. 9, l. 26: Frandsen, 2004, s. 55-56; Frandsen 2010 411; Peter Buntzen Peter Buntzen, "Pesten i Helsingør 1710-1711: en statistisk undersøgelse," *Personalthistorisk Tidsskrift* 2008, s. 269.

s. 9, l. 32: Karl Peder Pedersen, "Præsten og pesten i 1711: Hans Meslers oplevelser i det pestbefængte København," *Historiske meddelelser om København* 1989, s. 1989, 48.

s. 10, l. 4: Alexandre Yersin (1863-1943) og Kitasato Shibasaburō (1853-1931) opdagede bakterien uafhængigt af hinanden.

s. 10, l. 10: Den franske læge Paul-Louis Simond (1858-1947) opdagede, at rotteloppen overførte bakterien fra rotter til menneske (William Frederick Bynum og Helen Bynum, *Dictionary of medical biography*, (Westport, Ct: Greenwood Press, 2007).

s. 10, l. 23: Ewen Callaway, "Plague genome: The Black Death decoded," *Nature (London)* 2011; 100 skeletfund har efterfølgende bidraget til en mere præcis kortlægning af pestens udbredelse i Europa (Namouchi et al 2018). Nogle forskere forklarer spredningen fra menneske til menneske med menneskelopper og korntransporten i datidens Europa. Menneskelopper har vist sig at kunne overføre pestbakterien og kan overleve i længere tid i korn ved at danne sporer (Kristina Lenz og Nils Hybel, "The Black Death: Its origin and routes of dissemination," *Scandinavian Journal of History* 2016).

s. 10, l. 29: Samuel K. Cohn, "Epidemiology of the Black Death and Successive Waves of Plague," *Medical history* 2008; 55: s. 74-100.

s. 11, l. 6: Byrne diskuterer de forskellige teorier om pestens forsvinden i "The Plague's last stand in Europe". I: Byrne 2006: 280-87; se også Christensen, 2003, s. 450 og Frandsen, 2010, s. 492-94.

s. 11, l. 19: "Epidemi" i August Thornam, *Almindeligt Sundhedslexicon*, (København: P. G. Philipsens Forlag, 1860); "omgangssyge", "farsot" og "smitsot" i *Ordbog over det danske sprog*, 1918-2005. <https://ordnet.dk/ods/forside>; Paul M. V. Martin og Estelle Martin-Granell, "2,500-year evolution of the term epidemic," *Emerging infectious diseases* 2006; 12: s. 976-80.

s. 11, l. 22: Smitsomme sygdomme som spedalskhed og tuberkulose bosatte sig permanent i samfundet og havde karakter af en *endemi*, dvs. en konstant lavere forekomst af sygdomstilfælde. Bogens omfang på 100 sider har krævet hårde fravalg som fx Peter Panums berømte beskrivelse af

en mæslingeepidemi på Færøerne i 1846 eller syfilis' hærgen i 1800-tallet og dens medvirken til oprettelsen af de første amtssygehuse.

s. 11, l. 29: Epidemier bruges stadig i den gamle bredere definition, når fx Verdenssundhedsorganisationen WHO i 1996 kaldte den globale "epidemi af overvægt" for et alarmerende sundhedsproblem. <https://www.who.int/activities/controlling-the-global-obesity-epidemic>; "WHO: Fedme er en epidemi" Politiken 25.3.1996.

s. 12, l. 4: Jens Nielsen et al., "Excess mortality related to seasonal influenza and extreme temperatures in Denmark, 1994-2010," *BMC infectious diseases* 2011; 11: 350.

s. 12, l. 24: Vurderingen er et skøn for "historisk tid", dvs. de sidste 1000 år i Danmark. For udviklingen i dødelighed og infektionssygdomme se fx Leigh Shaw-Taylor, "An introduction to the history of infectious diseases, epidemics and the early phases of the long-run decline in mortality," *The Economic history review* 2020.

s. 14, l. 16: Jeanette Varberg, "Stenalder," i *Historien om Danmark*, red. Jeanette Varberg og Kurt Villads Jensen (København: DR, 2017), s. 19-23.

s. 14, l. 20: Ron Barrett og George J. Armelagos, *An unnatural history of emerging infections*, (Oxford, United Kingdom: Oxford University Press, 2013), s. 19.

s. 14, l. 25: M. S. Bartlett, "Measles Periodicity and Community Size," *Journal of the Royal Statistical Society. Series A. General* 1957: s. 1957: 49-51; Smith A D M: "Epidemiological Patterns in directly transmitted human infections". I: Neil A. Croll og John H. Cross, *Human Ecology and Infectious Diseases*, (Saint Louis: Elsevier Science & Technology, 1983), s. 339-42.

s. 15, l. 3: Barrett, 2013: "The prehistoric baseline", s. 15-28.

s. 16, l. 14: William B. Dr Karesh et al., "Ecology of zoonoses: natural and unnatural histories," *The Lancet (British edition)* 2012; 380: s. 1936-45; Kenneth F. Kiple "The ecology of disease". I: W. F. Bynum og Roy Porter, *Companion Encyclopedia of the History of Medicine*, (London: Routledge, 1993), s. 359-63.

s. 16, l. 24: Varberg, 2017, 49; Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen, *Danske byer i Middelalderen*, (Aarhus: Aarhus University Press, 2016), s. 36-59, 117.

- s. 16, l. 37: Jesper L. Boldsen: "Massen og menneskets historie – når mere bliver til mere end bare mere". I: *Massens ornament – massefænomenet ved årtusindeskiftet*, (Odense: Kunsthallen Brandts Klædefabrik 1998), s. 118-121.
- s. 17, l. 5: Eskil Arentoft, *De spedalskes hospital: udgravninger af Sankt Jørgensgården i Odense*, (Odense: Odense Bys Museer, 1999): s.193; Roy S. Porter, *Ve og vel - medicinens historie fra oldtid til nutid*, (København: Rosinante, 2000), s. 122.
- s. 18, l. 9: "Faar Spedalsk Soth", 82. blad. I: Christiern Pedersen og Poul Hauberg, *Christiern Pedersens Lægebog, Malmø 1533*, (København 1933); Risse, 1999, s. 189.
- s. 18, l. 16: Edvard Ehlers, "Danske St. Jørgensgaarde i Middelalderen," *Bibliotek for Læger* 1898, s. 267.
- s. 18, l. 18: Arentoft, 1999, s. 213.
- s. 18, l. 35: Risse, 1999, s. 175.
- s. 18, l. 37: Den strengere isolation af de spedalske blev besluttet på det tredje fælleskirkelige koncil i Rom i 1189.
- s. 19, l. 3: 3. Mosebog, kap. 13, v. 46 i: *Bibelen 2020*, (København: Bibelselskabet, 2020). I 1969 fremlagde læge og spedalskhedsforsker Johannes Andersen (1923-2005) en anerkendt analyse af, at den bibelske beskrivelse af spedalskhed, kaldet Tsara'ath på jødisk, næppe svarer til middelalderens og vor tids spedalskhed (Johannes Andersen. *Studies in the Mediaeval Diagnosis of Leprosy in Denmark: An Osteoarchaeological, Historical, and Clinical Study*. Costers Bogtrykkeri, 1969).
- s. 19, l. 14: Riising, 1969, 344-5; Klosterlæsning C. F. Brandt og Suso Henrik, *Dansk Klosterlæsning fra Middelalderen*, (København 1865): s. fra middelalderen, bd. 3, 1865, s. 65-7.
- s. 19, l. 24: Morten Fink-Jensen, *Fornuften under troens lydighed: religion og videnskab i Danmark i de første hundrede år efter reformationen 1536-1636* (København Universitet, 2002). s. 189-91.
- s. 19, l. 28: J.L. Hertel: Om Koekopperne. En Prædiken tredie Søndag efter Trinitatis 1803. I: Sigurd Müller: *Samlinger fra den danske Litteratur*, 1895, s. 149.
- s. 19, l. 31: Ehlers, 1898, s. 287.

- s. 20, l. 6: Boldsen, 2007, s. 28-30; en højere dødelighed blandt spedalske pga. de gentagne pestepidemier fra 1350 har også været fremsat som medvirkende årsag til spedalskhedens gradvise forsvinden (Mitchell L. Hammond, *Epidemics and the modern world* (Toronto: University of Toronto Press, 2020): s. 237).
- s. 20, l. 30: "Udsigt over de i Aaret 1826 i de danske Provindser herskende Sygdomme" *Bibliotek for Læger 1827*, s. 309-10.
- s. 21, l. 11: P. A. Schleisner, *Forsög til en Nosographie af Island, skrevet for den medicinske Doctorgrad = Theses dissertationi nosographiam Islandiæ perscrutanti annexæ quas ad summos in Medicina honores capessendos* (1849), s. 61; Finn Gad, "Grønlands historie 1782-1808," i *Fire detailkomplekser i Grønlands historie 1782-1808: sammenstilling og fortolkning af materiale* (København: Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1974) s. 76-84.
- s. 21, l. 22: Oluf Lundt Bang, *Haandbog i Therapien*, (København: Gyldendalske Boghandel, 1852): s. 199-200; Gerda Bonderup, *En kovending - koppevaccinationen og dens udfordring til det danske samfund omkring 1800*, (Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2001) s. 9-10.
- s. 21, l. 34: Ulrik Langen, *Den afmægtige: en biografi om Christian 7*, (København: Jyllands-Posten, 2009) s. 60.
- s. 22, l. 13: Julius Petersen, *Kopper og Koppeindpodning: Et medicinsk-historisk Tilbageblik i Hundredeaaret efter Jenner's første Vaccination*, (København 1896): s. 179-189.
- s. 22, l. 35: Edward Jenner, *An inquiry into the causes and effects of the variolæ vaccinæ: a disease discovered in some of the western counties of England, particularly Gloucestershire and known by the name of the cow pox*, (London: Printed for the Author by Sampson Low, 1798): s. 32-34.
- s. 23, l. 4: Den dansk huslærer Peter Plett indpodede i 1791 pus fra et koyver på tre børn i Holsten. Der er flere enkeltstående forsøg med vaccination før Jenners systematiske forsøg (Petersen 1896 s. 207-11).
- s. 23, l. 8: *Bibliothek for Physik, Medicin og Oekonomie 1798*; 14: 177.
- s. 24, l. 8: Bonderup, 2001 37-42.
- s. 24, l. 14: Bonderup 2001 104-106; om almuens mistro til den nye medicinske teknik se også anekdote i Carl Otto: "Vaccine Anekdote," *Nye Hygæa 1823*: s. 388

- s. 24, l. 23: J.L. Hertel: "Om Koekopperne. En Prædiken paa tredie Søndag efter Trinitatis 1803" . I: Sigurd Müller, *Samlinger fra den danske Litteratur*, (København 1895): s. 147; Bonderup 2001 101, 104-6; skolelærer Johan Petersen, hvis tre børn blev vaccineret som nogle af de første i Danmark, udgav i 1801 et oplysende skrift om *Om Melkekopperne, deres Indpodning og deres Ævne til at afvende Smitten af de almindelige Børnekopper*.
- s. 24, l. 34: J. Bondesen, *Kongelig Vaccinations-Anstalt 1802 - 2. Februar - 1902*, (København 1902): s. 9-10; Bonderup 2001 76-78.
- s. 25, l. 11: Bonderup, 2001 s. 89-97.
- s. 25, l. 18: Den danske vaccinationspraksis blev strammet i 1871, hvorefter alle børn under 8 år skulle vaccineres (Signild Vallgård, *Folkesundhed som politik: Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*, (Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2003): s. 93-96.
- s. 25, l. 25: Dorothy Porter og Roy Porter, "The politics of prevention: Anti-vaccinationism and public health in nineteenth-century England," *Medical history* 1988; 32: s. 231-52.
- s. 26, l. 4: Henrik Permin, Palle Petersen og Niels Høiby: "Det sidste tilfælde af kopper i Danmark – og de organisatoriske forhold i 1970". *Dansk Medicinhistorisk Årbog* 2005: 115-142.
- s. 26, l. 15: Jens Chr Manniche, "Den østdanske epidemi 1831," *Historie* 1997: s. 265.
- s. 26, l. 26: Christian Leth, "Den epidemiske Feber i det søndre-sjællandske Landphysicat," *Bibliotek for Læger* 1832: s. 86.
- s. 26, l. 36: Leth, 1832, s. 92; brev fra Christian Leth til sundhedskollegiet 19.8.1831; *Collegial-Tidende* 13.9.1831.
- s. 27, l. 7: Jørgen Steenberg, "Om den udbredte Epidemie som i Aaret 1831 herskede i Danmark, paa Sjælland, Laaland og Falster,". *Förhandlingar vid De Skandinaviske Naturforskarnes tredje Möte i Stockholm* (Stockholm: Förläggaren C. A. Bagge, 1842): s. 781.
- s. 27, l. 12: Emil Hornemann: "Erindringer fra den sjællandske Epidemi i 1831", *Hygiejniske Meddelelser* 1884: s. 178.
- s. 27, l. 27: Hornemann, 1884 s. 180.

s. 27, l. 37: Om behandling med sennepssurdej se Michael Djörup, *Haandbog i Pharmacologien*, bind 2, (København: C. A. Reitzel, 1834): s. 147.

s. 28, l. 5: Hornemann, 1884 s. 194.

s. 28, l. 11: Om den medicinske terapi i første halvdel af 1800-tallet, se Morten Arnika Skydsgaard, *Ole Bang og en brydningstid i dansk medicin* (Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2006), s. 113-24, 129-30; om bøndernes sovekultur på Lolland, se Carl Adam Hansen, *Epidemiologiske Undersøgelser angaaende Koldfeberen i Danmark, paa Grundlag af det kgl. Sundhedskollegiums Medicinalberetninger*, (København 1886): s. 30; under epidemien brugte lægerne lægemidlet kinin, som er virksomt mod moderne malaria, fordi kinin dræber malariaparasitterne i blodet. Se dog diskussion i denne bog s. 32 inklusive note l. 16.

s. 28, l. 20: Dødstallet på 9000 er et skøn bygget på den *beregnete* overdødelighed i 1831 ved statistikeren Otto Andersen, som sammenlignede dødeligheden i 1831 med dødeligheden i perioderne 1820-24 og 1835-39 (Otto Andersen, "En dansk malariaepidemi," *Ugeskrift for læger* 1976: s. 3228-30); et lavere registreret dødstal findes i Collegial-Tidende fra foråret 1832, hvor dødstallet opgjordes til 4235 i de syv ramte amter på Sjælland og Lolland-Falster med i alt 69161 registrerede smittede. Disse tal byggede på lægernes indsendte syge- og dødslistes til sundhedskollegiet (*Collegial-Tidende* 31.3.1832 og 7.4.1832; Hansen 1886 s. 151-52; Manniche, *Den østdanske epidemi*, 1997 s. 267-272, 279-80).

s. 29, l. 9: Leth, 1832 s. 94-96; medicinalberetning for 1831 fra stiftsfysikus Christian Leth, *Medicinalberetninger*, Sundhedsstyrelsen, Rigsarkivet; Tage Grodum, *Den Danske Embedslægestat*, (Aabenraa: Tage Grodum, 2000): s. 51; Anne Løkke, *Døden i barndommen*, (København: Gyldendal 2001): s. 505.

s. 29, l. 30: Leth, 1832 s. 95.

s. 30, l. 2: Leth, 1832 s. 95; Manniche, *Den østdanske epidemi*, 1997 s. 257.

s. 30, l. 17: *Den Vest-Sjællandske Avis, Slagelse Ugeblad* 13.9.1831; se også *Berlingske Tidende* 6.9/13.9/11.10.1831 og *Collegial-Tidende* 3.9/5.11.1831/31.3.1832.

s. 31, l. 14: Eiler Kongsted, "Nogle Bemærkninger om Epidemien 1831, saaledes som den viste sig i Ods-Herred," *Bibliotek for Læger* 1832: s. 276; Leth 1832 s. 93-94; Steenberg 1842 s. 778-81.

s. 31, l. 16: Morten Arnika Skydsgaard, "It's probably in the Air: Medical Meteorology in Denmark, 1810-1875", *Medical history* 2010; 54: s. 221-22.

s. 31, l. 30: Se fx Steenberg, 1842 s. 779.

s. 32, l. 3: Om de forskellige typer af koldfebere og dens årsager se fx lærebogen Bang, 1852 s. 181-83

s. 32, l. 7: Hansen, 1886 s. 33-34.

s. 31, l. 8: Knud Hansen, 1913, "Den "lollandske Feber"", *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* 1913: s. 51.

s. 32, l. 16: I anden halvdel af 1800-tallet begyndte danske læger at bruge sygdomsnavnet "malariafeber" som synonym for koldfeber eller den "lollandske koldfeber", som den kaldtes, fordi den efterhånden kun fandtes på Lolland. I 1886 blev koldfeber inklusive epidemien den sjællandske feber knyttet til en begyndende moderne forståelse af malaria, da den lollandske læge Carl Hansen tolkede koldfeber/malaria som en mulig parasitær sygdom (Hansen 1886 10-11; Ludvig J. Brandes, *Haandbog i de Indvortes Sygdomme, bind 4*, (København 1866): s. 773; Jens Chr. Manniche, "En dansk malariaepidemi?", *Dansk Medicinhistorisk Årbog* 1997: s. 174-5). Sidestillingen af koldfeber med moderne malaria giver god mening i et nutidigt perspektiv, fordi Lolland-Falster var et fugtigt lavområde i 1800-tallet, hvor malariamyg i den varme og fugtige sommer kan have ynglet og spredt feberen mellem mennesker. Epidemien den sjællandske feber, som bredte sig hurtigt og medførte, at der "som et lyn lå flere hundrede syge spredte til alle sider i alle sogne" (Kongsted 1842 276), bør nok behandles som noget for sig. Malariaparasitten, herunder den farlige malariaparasit *Malaria falciparum*, har en inkubationstid hos mennesket på en uge, hvorefter parasitten skal over i myggens tarmsystem, hvor den skal formere sig førend myggen kan stikke og smitte et andet menneske. Så malaria breder sig forholdsvis langsomt sammenlignet med virussygdomme som fx den spanske syge, der havde en inkubationstid på få dage. Den sjællandske febers mulige årsager diskuteres grundigt i Manniche, *En dansk malariaepidemi*, 1997.

s. 32, l. 24: Manniche, *Den østdanske epidemi*, 1997, s. 278.

s. 34, l. 10: Emmerik Ingerslev, *Den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse. Tiden 1800-1849*, (København: J. Frimodts Forlag, 1915), s. 168-69, 181.

s. 34, l. 16: Anne Løkke, *Patienternes Rigshospital 1757-2007*. København: Gad, 2007: s. 12.

s. 34, l. 21: Mogens Osler, *Fødselshjælpens historie*, (København: Medicinsk-Historisk Museum, 2002): s. 52-53.

s. 35, l. 7: C. J. Kayser, *Den Kongelige Fødselsstiftelse i Kjøbenhavn og den der herskende ondartede Barselsfeber: Et Bidrag til Fødselsstiftelsernes Hygieine*, (København 1845): s. 16-26; Ingerslev 1915 s. 162.

s. 36, l. 2: Ingerslev, 1915 s. 227-28.

s. 36, l. 13: Ingerslev, 1915 s. 373, 384-87; Morten Arnika Skydsgaard: "Barselsfeber og kolera". I: Skydsgaard 2006: s. 205.

s. 36, l. 21: Kayser, 1845 s. 31; *Berlingske Tidende* 20.1.1845, 2. udgave; om dødeligheden på andre fødselsstiftelser se Irvine Loudon, *The Tragedy of Childbed Fever*, (Oxford: Oxford University Press, 2000): Tabel 5.1 og 7.3.

s. 36, l. 29: *Morgenposten* 31.12.1846.

s. 37, l. 22: Dødeligheden på fødegangen med medicinstuderende var 5,6 % (120 døde ud af 2.134 fødende) fra januar til maj 1847 og 3,0 % fra juni til december 1847 (56 døde af 1.841 fødende) (Ignaz Philipp Semmelweis, *Die Aetiologie, der Begriff und die Prophylaxis des Kindbettfiebers*, (Pest 1861): s. 46-48, 52-53).

s. 37, l. 24: Ingerslev, 1915 473-475.

s. 37, l. 31: Carl Levy, "De nyeste Forsøg i Fødselsstiftelsen i Wien til Oplysning om Barselsfeberens Ætiologie," *Hospitals-Meddelelser* 1848: s. 207-8, 211; Levy bemærkede dog, at han ikke var afvisende over for idéen om smitte, men han hældte mere til, at "ligdunst" kunne hænge i tøjet og håret og på den måde bringe smitten fra ligrum til fødegang (s. 206).

s. 38, l. 4: Loudon, 2000 s. 100-103.

s. 38, l. 7: Allerede i 1840'erne havde smitteteorien sin tilhængere ved bl.a. lægen Johan Conrad Müller (1789-1869) (Skydsgaard 2006 s. 208-209); læge Georg Gottlob Stage (1839-1930) giver et fint rids af debatten i G. G. Stage, *Undersøgelser angaaende Barselsfeberen i Danmark udenfor Kjøbenhavn* (C.A. Reitzel, 1868): s. 65-73.

s. 38, l. 18: Stage, 1868 s. 79-81.

s. 38, l. 23: Se fx Bang 1852: *Febris Puerperalis* s. 175; Stage har en fin oversigt over formodede smittekæder i Stage 1868 s. 93-118.

s. 39, l. 1: William F. Bynum, *Science and the practice of medicine in the nineteenth century*, (Cambridge England: Cambridge University Press, 1994): s. 1994 s. 132-37.

s. 39, l. 9: Asger S.N. Stadfeldt, *Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisnings-Anstalt, 1787-1887*, (København: Københavns Universitet, 1887): s. 35; Esmann Viggo Esmann, "Asger Snebjørn Nicolai Stadfeldt," i *Lægeportrætter fra det 19. Aarhundrede*, red. Ludvig Kraft (København: G.E.C. Gads Forlag, 1931): s. 142, 145.

s. 39, l. 15: C. AbouZahr, E. Aahman, R. Guidotti. "Puerperal sepsis and other puerperal infections". I: C.J.L. Murray, A.D. Lopez. *Health dimensions of sex and reproduction: the global burden of sexually transmitted diseases, HIV, maternal conditions, perinatal disorders, and congenital anomalies*. Cambridge, MA, Harvard School of Public Health on behalf of the World Health Organization and the World Bank, 1998 (Global Burden of Disease and Injury Series, No. III): s. 191–217.

s. 39, l. 25: [https://en.wikipedia.org/wiki/Cordon_sanitaire_\(medicine\)#19th_century](https://en.wikipedia.org/wiki/Cordon_sanitaire_(medicine)#19th_century).

s. 40, l. 15: "Forordning indeholdende Foranstaltninger, som skulle føies i Anledning af den i adskillige Lande herskende Cholera-Sygdom" 19.6.1831. I: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger*, bind 20, 1829-1833; Julius Petersen, *Koleraepidemierne med særligt Hensyn til Danmark, medicinsk-historiske Forelæsninger holdte ved Kjøbenhavns Universitet i September-Oktober 1892*, (København 1892): s. 25-28; om den praktiske kystbevogtning på Als og i hertugdømmerne se fx Karin Jordt, "Frygten for kolera – 1831-53" i *Årsskrift, lokalhistorisk arkiv, Augustenborg* 2009: s. 19-22; om brugen af ætsende væsker se også Djörup 1834, bind 2: s. 9-19.

s. 40, l. 33: Petersen 1892, s. 39-42; J.H. Lorck, *Femoghaloffjersindtyve Aar. Erindringer nedskrevne for Venner og Bekjendte*, (København: Gyldendal, 1885): s. 67-73; om "Sundhedspas" se "Indenlandske Efterretninger" i *Berlingske Tidende* 1.9.1831.

s. 41, l. 13: Ludvig Thune, "Rapport fra Bataillons-Chirurg Thune til det kongl. Sundheds-Collegium, dat. Berlin 20de Octbr. 1831," *Samlinger til Kundskab om Cholera*. 7.1.1832, s. 1-3, 7-8.

s. 41, l. 17: Billedet var mangfoldigt. Hver læge havde næsten sin personlige holdning til koleraens komplicerede årsagsforhold (Petersen 1892 s. 43-49).

s. 41, l. 24: Petersen, 1892 s. 48-49.

s. 42, l. 8: E. A. Underwood, "The history of cholera in Great Britain," *Proceedings of the Royal Society of Medicine* 1948, s. 166.

- s. 42, l. 20: Edwin Chadwick, *Report on the sanitary condition of the labouring population of Gt. Britain*, (Edinburgh 1842 (1965)), "IX Recapitulation".
- s. 42, l. 29: Samuel K. Cohn, "Cholera's First European Tour," i *Epidemics: hate and compassion from the plague of Athens to AIDS* (Oxford: Oxford University Press, 2018), s. 163-68.
- s. 43, l. 5: Emil Hornemann: *Om adskillige Mangler ved den offentlige Reenlighed i Kiöbenhavn, 1847*, s. 8-9.
- s. 44, l. 8: Petersen, 1992, s. 93-9; Jordt 2009, s. 26.
- s. 44, l. 15: Hornemann, 1847, s. 8-9.
- s. 44, l. 18: Emil Hornemann: *Den seneste Cholera-Epidemie i England [...] med dertil knyttede Bemærkninger om vore Forhold 1851*, s. 53, 55.
- s. 44: l. 25: "Bekjendtgørelse fra Sundhedscollegiet", *Berlingske Tidende* 27.6.1853. Morten Arnika Skydsgaard, "Koleraen i København," i Skydsgaard 2006, s. 215-16.
- s. 45, l. 12: *Fædrelandet* 4.7.1853.
- s. 45, l. 17: Frederik Hammerich, *Dansk Kirketidende* 20.11.1853: s. 766; Frederik Hammerich, *Et Levnetsløb*, (København: Forlagsbureauet, 1882), s. 129.
- s. 45, l. 34: Petersen, 1892. s. 113; om smittetal ved koleraen uge for uge se Klaus Hertel, *Tre store københavnske epidemier*, (København: 1980), s. 122.
- s. 46, l. 13: Erik Holst, *Meddelelser om Koleraepidemien i Korsør i 1857 især i hygieinisk og statistisk Henseende, samt Bidrag til en medicinsk Topographi af Korsør*, (København 1859): s. 37-45, 63-67; Gerda Bonderup, "Cholera-Morbro'er" og Danmark. *Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*, (Århus: Aarhus Universitetsforlag, 1994), s. 22, 286-87.
- s. 47, l. 14: *Fædrelandet* 29.6.1853.
- s. 47, l. 21: Frederik Ulrik, "Kan Peder Madsens Gang betragtes som et Sygdoms Focus her i Staden?", *Hygiejniske Meddelelser og Betragtninger* 1877, s. 7.
- s. 47, l. 27: Ulrik 1877, s. 14, 21.

s. 48, l. 7: Kloakplanen blev besluttet før koleraudbruddet, men pga. uenigheden og de store anlægsudgifter forhindrede indenrigsminister Anders Sandøe Ørsted (1778-1860) beslutningen, og det hele måtte vente i fire år (Hanne Lindegaard, *Ud af røret?: planer, processer og paradokser omkring det københavnske kloaksystem 1840-2001*. Ph.d.-afhandling (Danmarks Tekniske Universitet, 2006), s. 87-108.

s. 49, l. 18: Hans Lautrop, "Carl Julius Salomonsen og bakteriologiens begyndelse i Danmark," *Bibliotek for Læger* 1983: s. 122; Carl J. Salomonsen, "Notits om Forekomsten af Bakterier i metastatiske Pusansamlinger hos levende," *Nordiskt Medicinskt Arkiv* 1878, s. 8.

s. 49, l. 35: Brev fra Carl J. Salomonsens til forældre 17.3.1882. Gengivet i Hans Lautrop, "En studierejse til Berlin i marts 1882 med besøg i Robert Koch's laboratorium," *Bibliotek for Læger* 1982, s. 70-72.

s. 50, l. 1: Robert Koch viste i 1876, at miltbrand havde en bakterie, *anthrax bacillus*, som sygdomsårsag. Der var også fundet bakterier i syge væv ved fx spedalskhed og gonorrhé, men det var ikke bevist, at de var årsagen (Robert Koch, "Tuberkulosens Ætiologi," *Ugeskrift for Læger* 22.4.1882).

s. 50, l. 6: Salomonsen lavede forsøgene med den tyske læge Julius Cohnheim (1839-1884) (Christoph Gradmann, "Robert Koch". I: Bynum 2007).

s. 50, l. 16: Koch 1882, s. 279.

s. 50, l. 22: Helle Blomquist, "Kampen mod tuberkulosen. Flagskib for det moderne," *Historiske meddelelser om København* 2000; Kurt Jacobsen og Klaus Larsen, *Ve og velfærd: læger, sundhed og samfund gennem 200 år*, (København: FADL's-forlag, 2007), s. 174-89.

s. 50, l. 34: Knud Faber, "Nationalforeningen dannelse," i *Fra Sundhedskollegium til Sundhedsstyrelse* (København: 1939), s. 15-17.

s. 52, l. 27: Christian Saugmann, "Om Forholdsregler mod Tuberkulose og særlig om Sanatorier for Brystsye," *Ugeskrift for læger* 1895, s. 866.

s. 52, l. 33: Om lægeforeningens forslag se *Ugeskrift for Læger* 1895: s. 150-51; Christian Jensen, *Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse: 1901 - 16. Januar - 1926*, (København 1926): s. 7; Lægeforeningen havde også på Saugmanns initiativ indsamlet penge til Vejle fjord Sanatorium,

som åbnede for betalende gæster i 1900 med Saugmann som overlæge. Københavns Kommune åbnede folkesanatoriet Boserup Sanatorium i 1901 for arbejdere og fattige.

s. 52, l. 37: Faber, 1939, s. 15-29.

s. 53, l. 21: Julia Sucksdorff, *Sundhed og Velvære*, (København 1913), s. 38.

s. 53, l. 25: Fattige fik udleveret gratis spytteflasker på sanatorier (Lauritz Nicolai Hvidt, *Den danske Medicinallovgivning: Forelæsninger for Embedslægestuderende*, (1916), s. 185.

s. 54, illustration: De første skilte kom i København i 1913 og senere i landets købstæder. I 1926 udlånte Nationalforeningen stadig skiltet gratis (Jensen 1926, s. 25).

s. 54, l. 5: Citeret efter Helle Blomquist og Per Ingesman, "Tro, viden og politik. Et sammenstød mellem sundhedspolitik og kirkepolitik i begyndelsen af det 20. århundrede," *Historie (Århus, Denmark)* 1991, s. 672.

s. 54, l. 17: Blomquist og Ingesman, 1991.

s. 54, l. 22: Carl Albert Blume, *Tuberkulosens overførelse fra Menneske til Menneske*, (København 1904), s. 59, 94-96.

s. 55, l. 9: Debatten om støvinfektionsteorien og dråbeinfektionsteorien er skildret i Mette Høyrup, *Disposition eller infektion. Opfattelser af tuberkulose i Danmark 1850 - 1920*, (Århus: Aarhus Universitet, speciale, 2003): s. 55-64; Dansk Lungemedicinsk Selskab, *Det Nationale Tuberkuloseprogram og forslag til klinisk håndtering af TB. Klaringsrapport*, (2000), s. 5.

s. 55, l. 13: *Beretning om Virksomheden af Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse fra 16. Januar til 4. Oktober 1901 afgiven af Forretningsudvalget*, (København 1901), s. 5.

s. 55, l. 15: Jim Thuesen Pedersen, *Tuberkulosen - en lille kulturhistorie*, (2016), s. 45.

s. 55, l. 21: Aja Høy-Nielsen, *Tuberkulose som folkesygdom 1900-1962: indsats og omkostninger*, (Esbjerg: Esbjerg Byhistoriske Arkiv, 2011), s. 206; Ove Brinchs erindringer (1950) om sin far overlæge Thomas Brinch og Spangsbjerg Sanatorium transkriberet af Jes Brinch (2008) (privateje).

s. 55, l. 23: S. Engelsted, *Gammelt og nyt om Krig og Cholera, Tuberkulosens Bekæmpelse, Sundhedskollegiets Ødelæggelse*, (København 1910): s. 163-4; Kjeld Tørning, *Tuberkulosen og Samfundet*, (København 1945), s. 106-108.

- s. 55, l. 31: Ruth Kodals (1930-2018) historie er gengivet i Høy-Nielsen 2011, s. 206.
- s. 55, l. 36: Tørning, 1945, s. 107-108.
- s. 56, l. 14: Knud Faber, *Tuberkulosen i Danmark*, (København 1926), s. 59-65, 34-48.
- s. 56, l. 33: E. Schelde-Møller, *Nationalforeningen til Tuberkulosens Bekæmpelse: 1901 - 16. januar - 1951*, (1950): s. 73-80; Johannes Frandsen, *Sundhedsvæsenet 1927-1961: oplevelser og erfaringer*, (København: Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1963), s. 73-102.
- s. 57, l. 21: Schelde-Møller, 1950, s. 122-124.
- s. 57, l. 24: Schelde-Møller, s. 144; Thuesen, s. 68
- s. 57, l. 26: Diskussionen om årsagerne til tuberkulosedødelighedens fald, se Høyrup 2003: s. 11-14; Thuesen 2016: s. 46-47; Ib Lorenzen, Gunnar Bendixen og Niels Ebbe Hansen, *Medicinsk kompendium*, (København: Nyt Nordisk, 1994), s. 654-55.
- s. 58, l. 12: Klaus Jensen, *Bekæmpelse af infektionssygdomme: Statens Serum Institut 1902-2002*, (København: Statens Serum Institut, 2002), s. 96-123; G. W. Comstock, "The International Tuberculosis Campaign: A Pioneering Venture in Mass Vaccination and Research," *Clinical infectious diseases* 1994; 19: 528-40.
- s. 58, l. 19: Høyrup, 2003, s. 85.
- s. 58, l. 22: Schelde-Møller, 1950, s. 144.
- s. 58, l. 29: *Dansk Sundhedstidende: Blad for Hjemmet og Fællesorgan for de kommunale hygiejniske Interesser* 2.10.1908.
- s. 60, l. 11: På Blegdamshospitalet i 1900-01 havde 29 ud af 39 døde børn med difteri fået lagt et sølvrør i luftrøret (Erik E. Faber, *Dødsårsagerne ved Difteri*, (København: Disputats, 1903), s. 4.
- s. 60, l. 20: Politiken 15.12.1890.
- s. 61, l. 2: I 1888 var der fx 14.303 anmeldte tilfælde og 852 døde (J. Carlsen, *Bidrag til Difteriens Historie i Danmark og Tyskland*, (Disputats, 1890), s. 287.
- s. 61, l. 12: Jensen, 2002, s. 18-21.

s. 62, l. 3: Johannes Fibiger, "Om Serumbehandling af Difteri," *Hospitalstidende* 1898: s. 309-25, 337-50; Fibigers undersøgelse var den første korrekt udførte kontrollerede undersøgelse af et lægemiddel i verdenshistorien (Asbjørn Hróbjartsson, Peter C. Gøtzsche og Christian Gluud, "The controlled clinical trial turns 100 years: Fibiger's trial of serum treatment of diphtheria," *British Medical Journal* 1998; 317: s. 1243-45.

s. 62, l. 17: Thorvald Madsen, "Institutets Udvikling 1902-1927," i *Statens Seruminstitut* (København: 1940): s. 1-3, 15; Vilhelm Jensen, "Statens Seruminstitut," *Illustreret Tidende* 1902, s. 343.

s. 62, l. 28: *Socialdemokraten* 9.9.1902; Jensen 1902, s.343.

s. 63, l. 4: Thorvald Madsen, "Tredie besøg i Rusland," *Medicinsk Forum* 1962, s. 170; Jensen 2002, s. 52-53.

s. 63, l. 13: Madsen, 1940, s. 15-16; *Statens Seruminstitut 1902-1952*, (København 1952), s. 3; Jensen 2002, s. 25-41, 51-53.

s. 63, l. 33: Børre Johansson, *Den danske sygdoms- og dødsårsagsstatistik: Med et afsnit om pneumonistatistik*, (København 1946), s. 155.

s. 64, l. 13: Alexander Fleming, "On the antibacterial action of cultures of a penicillium, with special reference to their use in the isolation of *B. influenzae*," *British Journal of Experimental Pathology* 1929; 10: s. 226-36.

s. 65, l. 13: E. Chain et al., "Penicillin as a chemotherapeutic agent," *The Lancet (British edition)* 1940; 236: s. 226-28; E. P. Abraham et al., "FURTHER OBSERVATIONS ON PENICILLIN," *The Lancet (British edition)* 1941; 238: s. 185; K.A. Jensen, "Det danske penicillins historie. Foredrag i Dansk Medicinsk-historisk Selskab 8.12.1958 (transkriberet manuskript)"

s. 65, l. 21: Gladys L. Hobby, *Penicillin: meeting the challenge*, (New Haven: Yale University Press, 1985): s. 103-5, 123-24, 195-97, 249-58.

s. 65, l. 32: Jensen, 1958.

s. 65, l. 35: Henrik Tjørnelund, *Da det frelsende mug kom til København: en videnskabs- og teknologihistorisk afhandling om udviklingen af den første danske penicillin fra 1942 til 1950*, (Roskilde Universitet. Ph.d.-afhandling, 2016), s. 96-238.

s. 66, l. 8: *Randers Amtstidende* 2.12.1944; *Berlingske Tidende* 30.11.1944.

s. 66, l. 14: Jensen, 1958.

s. 66, l. 36: Holger Kallehauges erindringer i *Mit liv med polio: en antologi af livsberetninger*, (København: Books on Demand, 2011): s. 14; landsretsdommer Holger Kallehauge var fra 1973 til 2014 formand for Polioforeningen, senere Landsforeningen af Polio-, Trafik- og Ulykkesskadede (PTU).

s. 67, l. 15: *Polioepidemien i Danmark 1952-1953: en beretning om forløbet samt 7 studenters personlige erindringer om arbejdet som ventilatører*. (Næstved: Medicinsk-Historisk Samling, 2003), s. 6-7, 20, 22.

s. 68, l. 2: Paul Warwicker, *Polio: historien om den store polioepidemi i København i 1952*, (København: Gyldendal, 2006): s. 41-59; P. G. Berthelsen, "Manual positive pressure ventilation and the Copenhagen poliomyelitis epidemic 1952: An attempt at setting the record straight," *Acta anaesthesiologica Scandinavica* 2014; 58: s. 503-07; ved ventilationen blev udåndingsluften også rensset for ophobet kuldioxid i lungerne; narkoselæge Hans Christian Engell (1920-2010) medvirkede også ved indgrebet på den 12-årige pige.

s. 68, l. 17: *Polioepidemien i Danmark* 2003: s. 22.

s. 68, l. 29: Anders Fomsgaard, *Det er bare en virus: vilde beretninger om virus og kampen mod dem*, (København: Gyldendal, 2019), s. 145.

s. 68, l. 35: Lægen Claus Bang var ikke den samme som ingeniør og grundlægger af B&O Peter Bang (1900-1957).

s. 69, l. 2: Warwicker, 2006: s. 166-67; R. V. Trubuhovich, "Was there a Danish precursor to the Fisher and Paykel Humidifier?," *Anaesthesia and intensive care* 2009; 37: s. 52. Firmaet Bang & Olufsen Medicom blev i 1980'erne spaltet fra modervirksomheden, som herefter har produceret tv, radio og musikanlæg.

s. 69, l. 14: *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udgave; Jensen 2002, s. 151-54.

s. 70, l. 14: Tal fra Sundhedsstyrelsen om vaccinationer, se *Socialdemokraten for Randers og omegn* 21.3.1957.

s. 70, l. 16: Hertel, 1980, s. 133-34; siden 1970 har der været to tilfælde af polio i Danmark (Fomsgaard 2019: s. 146).

s. 72, l. 11: John M. Barry. *The great influenza: the epic story of the deadliest plague in history* (New York: Penguin Books, 2005), s. 171-72; "Influenza" i *Salmonsens Konversations Leksikon* 2. udg., 1915-30.

s. 72, l. 17: Kenneth C. Davis. *More deadly than war: the hidden history of the Spanish flu and the First World War* (New York: Henry Holt and Company, 2018), s. 35-41.

s. 74, l. 3: *Horsens Folkeblad* 19.7.1918; *Horsens Social-Demokrat* 19.7.1918.

s. 74, l. 9: Hans Trier, *Angst og engle: den spanske syge i Danmark*, (København: Gad, 2018), s. 55-84.

s. 74, l. 14: Victor Scheel, "Influenzaen" i *Ugeskrift for læger* 19.9.1918, s. 8.

s. 74, l. 20: *Aarsberetning angaaende sundhedstilstanden i København*, (København 1918), s. 59.

s. 74, l. 23: Victor Scheel, "Influenza" i *Ugeskrift for læger* 7.11.1918.

s. 74, l. 28: Victor Scheel, "Influenzaens Klinik" i *Ugeskrift for læger* 10.4.1919.

s. 74, l. 37: Scheel, 7.11.1918.

s. 75, l. 4: Ved 2. bølge blev 22 % (650.000) meldt smittede ud af en befolkning på 3.000.000 (Trier 2018: s. 17).

s. 75, l. 6: Johannes Buchholtz, "Om Influenzaepidemien blandt Funktionærene paa Bispebjerg Hospital" i *Ugeskrift for læger* 1919: s. 651-54.

s. 75, l. 9: Scheel, 10.4.1919.

s. 75, l. 15: Trier, 2018, s. 112-14; læge Poul Madsen, Tåsinge.

s. 75, l. 26: Trier, 2018, s. 135-39.

s. 76, l. 2: Trier, 2018, s. 200-10.

s. 76, l. 9: Trier, 2018, s. 196-99.

s. 76, l. 17: Christian Mørch (1855-1924); Trier 2018, s. 196-97.

s. 76, l. 31: *Politiken* 23.10.1918.

s. 77, l. 2: Amtslæge Johannes Lunddahls (1859-1943) opfordringer blev bl.a. bragt i *Jyllands-Posten* 22.-24.10.1918.

s. 77, l. 7: *Klassekampen* 25.10.1918.

s. 77, l. 10: Trier, 2018, s. 155.

s. 77, l. 14: Georg Krogh-Jensens erindringer, privateje.

s. 78, l. 5: *Social-Demokraten* 14.12.1918.

s. 78, l. 8: Oluf Thomsen, Martin Kristensen og Fr. Thorborg, *Undersøgelser over Influenza'ens (Den "spanske Syge"s) Aarsagsforhold*, (1918), s. 38.

s. 78, l. 32: Trier, 2018, s. 148.

s. 78, l. 35: Fx kaldes den for "the forgotten epidemic" eller "la epidemia olvidada" i henholdsvis USA og Argentina (Alfred W. Crosby, *America's Forgotten Pandemic: The Influenza of 1918*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Adrián Carbonetti, "Historia de una epidemia olvidada: La pandemia de gripe española en la argentina, 1918-1919," *Desacatos* 2010).

s. 79, l. 7: Den spanske syge er fx ikke nævnt i bind 12 "1900-1925" af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 1990, eller Edvard Godtfredsens *Medicinens historie*, 3. udg. 1973.

s. 79, l. 24: Trier, 2018, s. 247; Tommy Heisz, *Den spanske syge: da historiens mest dødbringende epidemi kom til Danmark*, (København: Politiken, 2018), s. 354-55.

s. 79, l. 29: I. Barberis et al., "History and evolution of influenza control through vaccination: from the first monovalent vaccine to universal vaccines," *Journal of preventive medicine and hygiene* 2016; 57: E115-E20.

s. 80, l. 4: "2. Møde i Medicinsk Selskab, 12.11.1918" *Hospitals-Tidende* 1919; 22: s. 181-85.

s. 80, l. 11: Robert B. Belshe, "A century of influenza prevention in St. Louis," *Missouri medicine* 2012; 109: s. 119-23.

s. 80, l. 18: Christina M. Stetler, "The 1918 Spanish Influenza: Three Months of Horror in Philadelphia," *Pennsylvania history* 2017; 84: S. 462-87.

s. 80, l. 21: J. Hatchett Richard, E. Mecher Carter og Lipsitch Marc, "Public Health Interventions and Epidemic Intensity during the 1918 Influenza Pandemic," *Proceedings of the National Academy of Sciences - PNAS* 2007; 104: s. 7582-87

s. 80, l. 28: Kåre Mølbak: "Teknologier og udbrudsopklaring af epidemier", foredrag ved Dansk Teknologihistorisk Selskabs årsmøde, 18.9.2020, Århus.

s. 80, l. 29: "Bøssepesten" som synonym for aids dukkede op i pressen i 1985 og blev senere titlen på et hovedværk til den danske aidshistorie af Jan Fouchard, Bent Hansen og Henning Mikkelsen, *Bøssepesten: historien om aids-bekæmpelsen blandt bøsser i Danmark 1981-1996*, (Valby: Borgen, 2005). Medforfatter til bogen er bl.a. *Bent Hansen*, som har været formand for Landsforeningen for Bøsser og Lesbiske, i dag LGBT+ Danmark.

s. 81, l. 11: Jacques Pepin, *The origins of AIDS*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 221-33.

s. 81, l. 19: Ib Bygbjerg, "Aids in a Danish surgeon (Zaire, 1976)," *Lancet* 23.4.1977, s. 925.

s. 82, l. 5: David Rehling, "Ung fyr søger sex i San Francisco," *Information* 18.7.2015.

s. 82, l. 15: Politiken 17.4.1983.

s. 82, l. 23: Fouchard 2005, s. 50-51.

s. 82, l. 29: "Bøssesygen" blev brugt i flere danske dagblade i perioden 1983-85.

s. 83, l. 11: Birgit Westphal Christensen, *AIDS: prævention og kontrol i Norden*, (Göteborg: Nordic School of Public Health, 1988), s. 65-66; Vallgård 2003, s. 250.

* s. 83, l. 13: Palle Juul-Jensen, *I statens tjeneste: sundhedspolitisk efterskrift*, (Højbjerg: Hovedland, 1996), s. 30-43; Hugh Zachariae, *Lyst og nød: træk fra kønssygdommenes historie: fra pokker til AIDS* (Højbjerg: Hovedland, 2002).

s. 83, l. 28: "Tvang og tillid i aids-forebyggelsen". I Vallgård 2003, s. 246-54.

- s. 83, l. 35: "Regulativ for Politiets Tilsyn med offentlige Fruentimmer i Kjøbenhavn af 9. Marts 1877".
- s. 84, l. 9: *Sundhedsstyrelsens redegørelse til indenrigsministeriet vedrørende initiativer i bekæmpelse af AIDS*, (København: Sundhedsstyrelsen, 1987). *Indsatsen mod AIDS i Danmark: materialer 1983-1993*, (København: Sundhedsstyrelsen, 1994).
- s. 84, l. 12: Susan A. Cowan og Else Smith, "Forekomsten af hiv/aids i Danmark i perioden 1990-2005," *Ugeskrift for læger* 2006; 168: s. 2247-52.
- s. 84, l. 18: Fouchard, 2005, s. 265-67; *Unge med HIV*, (Bogforlaget HER&NU 2001), s. 23-26.
- s. 84, l. 24: Vallgård, 2003, s. 252.
- s. 85, l. 8: Erik Albæk "Denmark: Aids and the political "pink triangle"". I: David L. Kirp og Ronald Bayer, *AIDS in the industrialized democracies: passions, politics, and policies*, (New Brunswick: Rutgers University Press, 1992), s. 305-13; Fouchard 2005, s. 294-301.
- s. 85, l. 19: JoAnne Brown, "Purity and danger in color: Notes on germ theory, and the semantics of segregation, 1885-1915," i *Heredity and infection: the history of disease transmission*, red. Jean-Paul Gaudillière og Ilana Löwy, *Studies in the history of science, technology and medicine* ; (London: Routledge, 2001), s. 105-115.
- s. 87, l. 19: <https://www.regeringen.dk/nyheder/2020/pressemeddelelse-11-marts-i-spejlsalen/>; <https://www.djoef.dk/tema/corona-task-force.aspx#IBriefs> Brief 2.
- s. 87, l. 21: "Årets vildeste dag" *Politiken* 27.12.2020
- s. 87, l. 23: Ifølge epidemiloven fra 2019 havde regionale epidemikommissioner ansvaret for at iværksætte foranstaltninger ved epidemiske udbrud ("Bekendtgørelse af lov om foranstaltninger mod smitsomme og andre overførbare sygdomme" 1.10.2019); "Lov om ændring af lov om foranstaltninger mod smitsomme og andre overførbare sygdomme" 17.3.2020.
- s. 87, l. 28: Antallet 50 er et groft skøn. Den danske læge Frederik Mansa (1794-1879) forsøgte at overflyve epidemierne fra oldtiden til slutningen af 1800-tallet i Danmark i Frederik Vilhelm Mansa, *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark*, (København: Gyldendalske Boghandel, 1873); den engelske læge Symes Thompson har gjort et lignende forsøg for Storbritannien i Edmund Symes Thompson, *Influenza: or epidemic catarrhal fever: an historical survey of past epidemics in Great Britain from 1510 to 1890*, (London: Percival, 1890).

s. 87, l. 31: WHO og viruseksperter har også diskuteret om den nye coronavirus, SARS-CoV-2, er et undsluppet virus fra The Wuhan Institute of Virology, som forsker i SARS-vira (Amy Maxmen og Smriti Mallapaty: "The COVID lab-leak hypothesis: what scientists do and don't know". *Nature* 8.6.2021 <https://www.nature.com>).

s. 88, l. 3: "2020 data on weekly deaths: a peak in late March-early April", 24.6.2020 <https://ec.europa.eu/eurostat>.

s. 88, l. 12: Da epidemien brød ud i marts 2020, oversattes materialer til bl.a. engelsk, arabisk, urdu, tyrkisk og somali og efterfølgende til flere andre sprog. I februar 2021 forelå vejledninger på 15 sprog på Sundhedsstyrelsens hjemmeside. Hotlinen fungerede første gang fra 6. april – 8. juni 2020 med 26 forskellige sprog som en del af en oplysningskampagne iværksat af Dansk Flygtningehjælp i samarbejde med Sundhedsstyrelsen og støttet af Novo Nordisk Fonden. Fra 1. december 2020 fungerede hotlinen igen med 12 sprog (personlig meddelelse fra direktionssekretær Birgitte Neumann, Sundhedsstyrelsen).

s. 88, l. 14: "Albuehilsen og naturnationalpark: nye opslagsord i Nye ord i dansk". Dansk Sprognævn 16.10.2020 <https://dsn.dk/nyheder-og-arrangementer/albuehilsen-og-naturnationalpark-nye-opslagsord-i-nye-ord-i-dansk/>.

s. 90, l. 7: Se fx "Health Agencies Offer Tips on Sex During the Pandemic". *New York Times* 20.5.2020.

s. 91, l. 17: Anders Fomsgaard: Minkene fra Hjørring. *Information* 8.8.2020; "Fakta om minkbranchen i Danmark". Danmarks Statistik 26. januar 2021 <https://www.dst.dk/da/Statistik/bagtal/2020/2020-10-28-fakta-om-minkbranchen-i-Danmark>.

s. 92, l. 1: "Dagens overblik: Minkordre var i strid med grundloven, men støttepartier giver afdæmpet kritik". *Altinget.dk* 10.11.2020 <https://www.alinget.dk/artikel/dagens-overblik-minkordre-var-i-strid-med-grundloven-men-stoettepartier-giver-afdaempet-kritik>.

s. 92, l. 3: "Traktordemonstration risikerer at blive supersprederbegivenhed, siger eksperter" TV2 Nord 22.11.2020 <https://www.tv2nord.dk/tv-2/traktordemonstration-risikerer-blive-supersprederbegivenhed-siger-eksperter>.

s. 92, l. 7: "Borgerforslag om rigsretssag mod Mette Frederiksen når til Folketinget". *Politiken* 28.1.2021.

s. 93, l. 2: "Forslag til Lov om ændring af straffeloven, retsplejeloven og udlændingeloven". Vedtaget i Folketinget 2.4.2020. Retsinformation <https://www.retsinformation.dk/eli/ft/201913L00157>; "Kritik af dobbeltstraf til coronademonstrant" *Jyllands-Posten* 12.3.2021 <https://jyllands-posten.dk/indland/politiretsvaesen/ECE12830076/kritik-af-dobbeltstraf-til-coronademonstrant/> "Dobbeltstraffens vilde ridt gennem retssystemet" *Politiken* 8.8.2021.

s. 93, l. 7: Crosby, 2003, s. 112-13; Cohn 2018, s. 163-79.

s. 93, l. 17: Om kirkelukninger i Danmark se Rasmus H. C. Dreyer, "En historisk påske for kirker," *Sjællandske Slagelse*, 8. april 2020. Efter bogens udgivelse har stiftskontorchef Jette Madsen gjort mig opmærksom på, at lukningen af kirkerne i julen 2020 ikke var Folketingets beslutning (som teksten angiver). Derimod besluttede menighedsråd og præster langt de fleste steder at lukke kirkerne og aflyse julens gudstjenester efter anbefaling af landets biskopper. Dette skete på baggrund af nye restriktioner fra Kirkeministeriet, som begrænsede gudstjenesten til max. 30 minutter uden fællessang gældende fra den 23. december 2020. "Fælles meddelelse om julen i kirken" Folkekirken.dk 17./23.12.2020 <https://www.folkekirken.dk/aktuelt/nyheder/faelles-meddelelse-om-julen-i-kirken>

s. 94, l. 2: Procentsatser over befolkningens opbakning til den nødvendige politik ("Necessary policy") i Danmark, USA, Sverige og Frankrig målt d. 2.5.2020 er fra *HOPE Dashboard* <https://hope-project.dk/>; Michael Bang Petersen og Andreas Roepstorff: "Danskernes adfærd og holdninger til corona-epidemien Resultater fra HOPE-projektet 6.8.2021" Tabel 7.1 <https://hope-project.dk/>

s. 94, l. 17: Der var mildere influenzapandemier i 1957-58 ("Asian Flu") og i 1968 ("Hong Kong Flu") med 1-4 millioner dødsfald.

s. 94, l. 25: Trier, 2018, s. 225-27; "Lone Simonsen undrer sig: Hvorfor fejrer vi ikke den danske coronasucces som EM?", *Information* 25.10.2021.

s. 95, l. 21: Rørbye, 2002, s. 315.

s. 95, l. 34: Rut Lucas-Dominguez et al., "The sharing of research data facing the COVID-19 pandemic," *Scientometrics* 2021; 126: 4975-90.

s. 96, l. 10: "'Samfundssind': How a long-forgotten word rallied a nation", BBC 4.8.2020 <https://www.bbc.com/worklife/article/20200802-how-the-long-forgotten-word-samfundssin-rallied-a-nation> 1. juli 2021

s. 96, l. 13: "TV Avisen" *Danmarks Radio* kl. 21 29.3.2020. <https://www.dr.dk/drtv/tv-avisen>

s. 96, l. 35: Mette Bonnema Fisker: "Giv os livet tilbage", *Jyllands-Posten* 4.10.2020.

s. 97, l. 6: Pressemøde i Statsministeriet 30.3.2020

<https://www.stm.dk/presse/pressemoedearkiv/pressemoede-den-30-marts-2020/> 1. juni 2021.

s. 97, l. 13: "Akutmedicinere: Hele systemet gik coronaamok", *Ugeskrift for Læger* 8.3.2021; interview med sundhedsøkonom Jakob Kjellberg *Politiken* 28.2.2021.

s. 98, l. 10: Finansministeriet oplyste, at det havde udbetalt for 28 milliarder kroner hjælpepakker til erhvervslivet "Ny hjælp til SMV'er bringer samlet likviditetsstøtte til erhvervslivet op på 300 mia. kroner" Nyhedsbrev 21.1.2021 <https://fm.dk/nyheder/nyhedsarkiv/2021/januar/ny-hjaelp-til-smv-er-bringer-samlet-likviditetsstoette-til-erhvervslivet-op-paa-300-mia-kroner/> 1. november 2021; professor i sundhedsøkonomi Kjeld Møller Pedersen skønnede, at merudgiften i det danske sundhedsvæsen pga. covid-19 i 2020 var omkring 10 milliarder kroner (Kjeld Møller Pedersen: "Så meget kostede COVID-19 sundhedsvæsenet i 2020" <https://dssnet.dk/artikler/ledelse/saa-meget-kostede-corona-sundhedsvaesenet-i-2020/> 1. november 2021)

s. 98, l. 14: Talemåden "det er godt at have nogle at miste af" brugte min farfar, som selv mistede sit andet barn i 1930'erne på grund af lungebetændelse.

s. 98, l. 33: "Pressemøde om COVID-19 den 11. marts 2020" Statsministeriet 11.3.2020

<https://www.stm.dk/presse/pressemoedearkiv/pressemoede-om-covid-19-den-11-marts-2020/> 1. juni 2021.

s. 98, l. 37: Debatten i danske medier om Sveriges strategi dukkede jævnlige op i 2020 og første halvdel af 2021. Se fx "Dansk læge i Sverige: Jeg rejser hjem og kommer ikke tilbage før 2021". 13.11.2020 *Ugeskriftet.dk* <https://ugeskriftet.dk/nyhed/jeg-rejser-hjem-og-kommer-ikke-tilbage-2021> 1.6.2021; "Svensk coronakaos". *Information* 21.12.2020.

s. 99, l. 1: Beregninger lavet af Eurostat i begyndelsen af 2021 viste, at 7,7 % flere var døde i Sverige i 2020 sammenlignet med gennemsnittet for de fire foregående år. Overdødeligheden i Belgien var på 18,1%, mens tallet for Danmark var 1,5 %, mens der ingen overdødelighed var i Norge ("Sweden saw lower 2020 death spike than much of Europe – data" 24.3.2021 Reuters Bureau <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-europe-mortality-idUSKBN2BG1R9> 1.11.2021; "Var Sveriges coronastrategi en succes eller en fiasko? Her, hvad tallene viser". *Information* 4.5.2021.)

s. 99, l. 12: "Corona-katastrofen har vist os, hvem vi virkelig er. Og det er faktisk ret opløftende".
Zetland 21.4.2021 <https://www.zetland.dk/historie/soV7dxYB-aopXLwdn-845ed> 1.juni 2021;
Kristian Cedervall Laut, *Katastrofer: og hvad de kan læse os om os selv*, (København: People's Press, 2021), s. 72-73.